

ספרים

צער השורשים החתוכים

דמותו של ש"י עגנון כגאון ספרותי רק הולכת ומצטללת עם השנים. הספרות העברית עדיין לא העמידה לו מתחרה של ממש והיום, יותר מתמיד, הוא נתפש כזיכרון של השבט, כמסכם האולטימטיבי של מאות שנות התרבות היהודית המזרח-אירופית וכחוליית החיבור בין החברה הישראלית לבין "הזמן האבוד" של הקיום היהודי שאליו היא מבקשת לחתור. במלאות ארבעים שנה למותו

דן לאור

26 בפברואר 2010

ב-18 בפברואר 1970, בבוקר שלמחרת מותו של ש"י עגנון, פירסם העיתון "דבר" מאמר מערכת שהוקדש לזכרו של הסופר. וכך נכתב במאמר: "מעיין היצירה נסתם, אבל היצירה תחיה מכוח עוצמתה, והיא תמשיך להשפיע על דורות של יוצרים חדשים, ועל קוראים בעלי רגישות והבנה, במקור ובתרגום. מספרים ברמת עגנון מתים רק מוות פיסי; רוחם מוסיפה לחיות ולהאציל מכוחה, ביצירה שהנחילו לעמם ולתרבות האדם".

כעבור ארבעים שנה אפשר כבר להעריך אם אמנם נכונים הדברים. המסקנה אולי צפויה, אך בכל זאת יש בה הפתעה: נוכחותו בנופה התרבותי של מדינת ישראל ניכרת מאוד, ואף התעצמה בשנים שחלפו מאז מותו. הוא אולי הפרוזאיקן העברי היחיד, יליד סוף המאה ה-19, שמעורר סקרנות מתמדת, תסיסה ועניין בציבור הרחב.

הנוכחות הזאת ניכרת בראש וראשונה במרחב הפיסי המקיף אותנו. ממדי ההנצחה של עגנון מעוררים השתאות של ממש. דמותו מופיעה למשל על שטר של חמישים שקלים, מעוטרת ברשימת ספריו ואף בפיסקת המפתח מתוך נאומו בפרס נובל: "מתוך קטסטרופה היסטורית שהחריב טיטוס מלך רומי את ירושלים וגלה ישראל מארצות נולדתי אני באחת מערי הגולה" וכו'. מאז 1970 מתנוסס שמו על רחובות רבים בערי הארץ וביישוביה, וכן על בתי ספר, מוסדות ציבור ואפילו בתי כנסת. עיריית ירושלים ייסדה פרס ספרותי הנושא את שמו

של הסופר, וביתו בשכונת תלפיות נהפך לאתר לאומי, מוזיאון לשימור מורשתו וספרייתו ובית ועד לדיון ביצירתו. לא מכבר נחנך הבית מחדש במעמד נשיא המדינה.

ציונים אלה אינם ניצבים בחלל הריק, ופעולות תרבותיות אחרות מבטיחות את נוכחותו. כמה נתונים סטטיסטיים: בקטלוג הספרייה הלאומית בירושלים אפשר למנות 36 ספרי מחקר עליו, שרובם הופיעו אחרי מותו, שבעה מהם מאז 2000, משמע - אחת לשנה או לשנתיים מתפרסם ספר עליו. נתון נוסף: ברשימת המאמרים במדעי היהדות (רמב"י) מופיעים 300 מאמרים עליו שהתפרסמו מאז 1970. עגנון, שזכה לתשומת לב רבה מצד הביקורת והמחקר לאורך שנות חייו, היה, לאחר מותו, לסופר העברי הנחקר ביותר, הרבה יותר מאשר ביאליק.

בעשורים האחרונים התפתח חקר עגנון לאחד הענפים התוססים והמאתגרים ביותר של הביקורת והמחשבה הספרותית בישראל (ואף בביקורת הספרות העברית הנכתבת באנגלית). אין כמעט מתודה ביקורתית, חדשה או ישנה, שלא נוסתה בהקשר של ביקורת עגנון - הפסיכואנליזה, המחקר המגדרי, הדקונסטרוקציה, המחקר הלשוני והבלשני, המחקר הביוגרפי, הסוציולוגי, ההיסטורי-אינטלקטואלי או ההשוואתי. פסיכולוגית נודעת כדבורה שרייבויים כתבה ספר על פשר החלומות אצל עגנון, וחוקר בראשית דרכו, יניב חג'בי, פירסם לאחרונה ספר ושמו "לשון, העדר, משחק: יהדות וסופר-סטרוקטוראליזם בפואטיקה של ש"י עגנון", הדן בו ברוח הדקונסטרוקציה. במשך השנים נכתבו ספרים שלמים על יצירה אחת שלו (בועז ערפלי על "תמול שלשום", דן מירון על "הכנסת כלה"), והוא הסופר היחיד עד כה בפרוזה העברית שיצירתו זכתה למהדורה מדעית מבוארת: ספרו של אברהם הולץ, "מראות ומקורות", המבאר כל שורה וכל הגה ברומאן "הכנסת כלה", כאילו היתה זו מסכת מן התלמוד או אחד מספרי המקרא.

חטיבה לעצמה בכתיבה עליו הם דברים שכתבו יוצרים מובילים בדור שלאחריו: ס. יזהר פירסם בשעתו את הספר "לקרוא סיפור" שעניינו פרשנות ספרותית, ומקרה המבחן שלו הוא עגנון ומבקרו. עניין רב

עורר בשעתו ספרו של עמוס עוז, "שתיקת השמים: עגנון משתומם על אלוהים", הדין בכמה מיצירותיו ("תהילה", "תמול שלשום"), בניסיון להעלות טיעון תיאולוגי, פרובוקטיבי למדי, ביחס לכתביו בכללותם. חיים באר כתב את הספר "גם אהבתם, גם שנאתם", הנוגע בהיבטים מסוימים בביוגרפיה של הסופר.

עם קבוצה זו נמנים גם יצחק אורפז, א"ב יהושע ואחרים. אך לא רק בזה מתמצה כתיבתם: ב"סיפור על אהבה וחושך" משחזר עמוס עוז את ביקורו כילד בבית עגנון, ומציג אותו כחוייה מכוננת. ב"כלה המשחררת" יוצא גיבורו של יהושע לשיטוטי לילה בחצר ביתו של הסופר הדגול, והבית עוטה דוק של מסתורין. ב"סיפור חיים" משחזר אהרן אפלפלד כיצד עבר באחד הלילות ליד ביתו בשכונת תלפיות, צלילי רדיו בקעו מבעד לחלון, הוא נקש בדלת, ואחר כך ישב פנים אל פנים מולו, שומע בצמא את לקחו. ב"לפני המקום" מאזכר חיים באר את עגנון פעם אחר פעם. ייצוגים אלה, לא פחות מעבודות המחקר או העיון, הם ביטוי מופגן לעניין האסתטי והאינטלקטואלי שהוא מעורר בקרב היוצרים, להיקסמות שלהם מאישיותו ולמעמד העל שלו, כמעין "דמות אב".

גם לימודי עגנון התגבשו במשך השנים לכדי תופעה נפוצה שאפשר לתת בה סימנים. לבד מן הלימוד הפורמלי שלו הנהוג באוניברסיטאות או בבתי הספר (עגנון, בצד ביאליק, עדיין תופס משבצת קבועה בתוכנית הלימודים של בתי הספר) התקיימו מאז מותו עשרות כינוסים או מפגשים שהוקדשו ליצירתו. בתוך כך תפס לימוד עגנון תאוצה מפתיעה במסגרת החינוך הלא פורמלי: בית עגנון עצמו, שנזכר קודם, משמש מוקד פעילות תוסס ללימוד ולקריאה בכתביו, ומושך אליו אלפי מתעניינים מדי שנה בשנה. יום העיון השנתי שנוסד על ידי יז יצחק בן-צבי ("ימי עגנון") ומתקיים בקיבוץ רמת רחל מושך גם הוא מאות משתתפים, ולעתים נדמה שהוא נושא סממנים של פולחן.

לבד מזה צצו בשנים האחרונות שפע של חוגים לקריאת עגנון - הן במגזר החילוני והן במגזר הדתי, שבו הוא נהנה ממעמד מיוחד, נבדל מזה של רוב הסופרים בני דורו. לזה נלווית אופנת הטיולים בעקבותיו, המייצגת צורת מפגש שונה עם האיש ויצירתו: טיולים בירושלים

בעקבות עגנון היו לדבר שבשיגרה, ואף הניבו ספר מאת שחר ארזי, "בעקבות אהבה אבודה", שהוא מעין מורה דרך לירושלים בעקבותיו. אך לא רק בירושלים: טיולים במסלולים הקשורים בו מתקיימים גם ביפו, בעיקר בשכונת נוה צדק, ומאז פתיחתם של שערי מזרח אירופה נעשתה גם בוצ'אץ', עיר הולדתו הנידחת, השוכנת כיום במערב אוקראינה, לאתר תיירות מושך ומסקרן.

הבחינה הכוללת של "התקבלות" עגנון בשנים שלאחר מותו מחייבת שימת לב מיוחדת למקום שהוא תופס בעולם התיאטרון. היה לו עניין מוגבל בתיאטרון ומעולם גם לא כתב מחזות, להוציא, כנראה, פרגמנט של מחזה שעלה באש בשריפה הגדולה בבאד הומבורג. עם זאת, יצירתו היא מרכיב קבוע ברפרטואר של התיאטרון הישראלי, הרבה יותר מיוצרים רבים שכתבו מחזות בעברית ושמם ירד זה מכבר לתהום הנשייה. את היסוד למהלך הזה הניח הבימאי יוסי יזרעאלי, שהעלה בשנות השבעים את "סיפור פשוט" ב"הבימה". מאז לא חדלו המיזמים שהפכו אותו מסיפור למופע: "סיפור פשוט" הועלה על בימת התיאטרון פעמיים (לאחרונה בתיאטרון חיפה), "שירה" היה למחזה בתיאטרון הקאמרי ותיאטרון באר-שבע, "פרנהיים" הוצג בתיאטרון החזותי, שולי ראנד עיבד את "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" למונודרמה ועשה את הסיפור ללהיט. גם סיפורים אחרים שלו קיבלו צורות שונות של עיבוד בימתי - בעיקר בתיאטרון הפרינג' - בכללם "בדמי ימיה", "תהילה" ו"הרופא וגרושתו". לבד מזה היתה יצירת עגנון מקור השראה גם לאמנויות אחרות (בעיקר אמנות חזותית), אף כי בצורה מוגבלת.

מה גרם את כל זה? במה נסביר את אופני השימוש השונים בו, את הצריכה של כתביו, את ההיקף הנרחב של ההתייחסות אליהם?

אין ספק: הענקת פרס נובל לספרות לעגנון בדצמבר 1966, קצת יותר משלוש שנים לפני מותו, הביאה לנסיקה דרמטית במעמדו וביוקרתו הציבורית. הפרס לא רק רומם את שמו, אלא הפך את הספרות העברית מספרות מקומית לספרות שנהנית מהכרה בינלאומית, ובכך הכשיר את הדרך לכותבים בדור שלאחריו לחזור אל זירת הספרות העולמית. ודאי שהפרס - שהיה הנובל הישראלי הראשון, והיחיד

לספרות עד כה - הוא זה שחולל את ממדי ההנצחה הבולטים כל כך שלו במרחב הציבורי, אך מן הסתם היתה לו גם השפעה על פרקטיקות אחרות הקשורות בו, כולל חקר עגנון. האם יועם זוהרו לכשיגיע הנובל הישראלי השני לספרות? קשה לדעת.

יחד עם זה אין לראות בפרס נובל את חזות הכל. בחייו, ועוד יותר מזה אחרי מותו, נהנה עגנון מהכרה מוצקה, ואפשר לומר הסכמה כללית, כי אמנות הסיפור שלו היא נקודת השיא שאליה הגיעה הספרות העברית בעידן המודרני. הכרה זו החלה להתבסס בקרב הביקורת וחוגי הקוראים מאז שנות השלושים של המאה שעברה, והיא צברה תאוצה בהמשך דרכו ובשנים שלאחר מותו. הכרה זו התבססה על מגוון רחב של נימוקים: היכולת הלשונית, השליטה הווירטואוזית במקורות, תיבת התהודה של הטקסט, כושר ההפנמה של מסורת הסיפור האירופי, השליטה בצורות הסיפור הקצר והארוך (בעיקר הרומאן), מגוון הסגנונות (ריאליזם, סוריאליזם), העושר התימטי, הפרספקטיבה ההיסטורית הרחבה, הרגישות המודרנית, ההבנה לנפש האדם וכיו"ב. אמנם, לעתים קמו לכך מערערים - שלמה צמח למשל - אך מעולם לא עלה בידו או בידם לערער על הסכמה כללית זו. הוא גילה עוד בחייו כושר הישרדות מפתיע לעמוד בחילופי הדורות, הטעמים, הסגנון והאופנות הספרותיות ולזכות שוב ושוב בתואר של "גדול סופרי ישראל".

מרחק הזמן מאפשר ראייה כוללת של יצירתו, ודמותו כגאון הספרותי של התקופה הולכת ומצטללת. הערכה זו ניזונה לא מעט מהופעתם של הכתבים שלאחר-מות, חלקם יצירות בלתי-גמורות, אך שהיה מי שגרס בתחילה שהן עשויות לייצר חיץ בין הסופר לקוראיו. כרכי העזבון שהתפרסמו מאז 1971 כללו, בין השאר, את "שירה" - יש הרואים ביצירה זו את הטוב ברומאנים שלו - את "עיר ומלואה", את האנתולוגיה "ספר סופר וסיפור", את הרומאן הלא-גמור "בחנותו של מר לובלין" ואת סיפור המופת "כיסוי הדם". גילויים אלה, שצצו אחת לכמה שנים, הפתיעו בכל פעם מחדש, הציגו אותו כסופר בלתי נלאה ואף העצימו את הרושם באשר ליכולותיו הספרותיות הפנומנליות וריבוי פניו כאמן. לזה נלוותה התחושה כי הספרות העברית שלאחריו עדיין לא העמידה לו מתחרה של ממש. פרט קטן: במשאל "הארץ" על

יצירת הפרוזה הטובה של המאה העשרים צבר "תמול שלשום" יותר נקודות מכל הרומאנים האחרים שנכתבו עברית. הטיפוח העקבי של דימויו כסופר נערץ וייחודי על ידי סופרים מובילים בוודאי מחזק את הרושם הזה.

אולם ההסבר המלא לקבילותו בימינו מותנה לא פחות בעולמות התוכן של יצירתו. היום, יותר מתמיד, הוא נתפש כזיכרון של השבט, כמסכם האולטימטיבי של מאות שנות תרבות יהודית מזרח-אירופית שהיתה נתונה בתהליך התפוררות כבר בימיו - הוא הרי תיעד תהליך זה בכתביו - אך הגיעה לקצה המוחלט והטראגי בשואה. עבודת הסיכום שלו נגזרת מן האופק ההיסטורי הרחב המיוצג ביצירתו, הכולל מאות שנים של חיים יהודיים בפולין, מן הבקיאיות המופלאה באורחות החיים, במנהגים ובמסורות שעצבו יהדות זו (ראו, למשל, "הכנסת כלה" או "הנידח") ומן ההיכרות והשליטה במקורות הספרותיים והתרבותיים שהזינו את יהדות מזרח אירופה (הספרות החסידית, לדוגמה) שאתם הוא נמצא בדו-שיח מתמיד.

לזה מצטרפת כתיבתו הענפה והנדירה על יהדות מרכז אירופה, המשתקפת ב"סיפורים הגרמניים" שלו, ואף מגעו החי והאינטנסיבי עם עולם המסורת, כפי שהוא גלום בשכבות מסוימות של הנוף הארצישראלי (למשל "תהילה"). הוא ממלא תפקיד חיוני מאין דומה לו כחוליית חיבור בין החברה הישראלית בימינו, שכבר הפנימה את תודעת החורבן התרבותי שחוללה השואה, לבין "הזמן האבוד" של הקיום היהודי שאליו היא מבקשת לחתור. היה זה, כמדומני, אליעזר שבייד שטבע את המושג "צער השורשים החתוכים". מושג זה, שהוטבע לפני עשרות שנים, לא איבד את תוקפו, ובאמצעותו אפשר להסביר את הגל הניאו-יהודי המתחולל בתצורות שונות בחברה הישראלית. יכולתה של הפרוזה העגנונית למלא משבצת זו נובעת, כמובן, מהתייצבותו של הסופר כמנסחן של השאלות הגדולות של הקיום היהודי המודרני - אלה הנגזרות מן המתח שבין עבר קיבוצי המותנה במסורת, ההולכת ומתעמעמת, לבין מציאות פתוחה, חילונית, מבוזרת וקונפליקטואלית - מה שעושה את "שיח הזיכרון" שלו לאמין ואף רלבנטי.

מה לא קרה בארבעים השנים האחרונות? חרף פרס נובל, חרף פרסומו הרב, נראה שעדיין לא נשלם תהליך השתלבותו המלאה ברפרטואר העולמי של הקלאסיקה המודרנית; בשונה, למשל, מחתן פרס נובל אחר לספרות, בעל רקע דומה, יצחק בשביס-זינגר. בראיון רדיו במלאות ארבעים שנה למות עגנון טען חיים באר, חד וחלק, כי הוא סופר שאינו ניתן לתרגום בגין מעלתו הגדולה - תיבת התהודה הרחבה של הטקסט שלו. האומנם? בצעירותו, כשהתגורר בגרמניה, זכו כתביו בגרמנית להד נפלא. גרשם שלום מעיד כי ולטר בנימין גמר את ההלל על "והיה העקוב למישור". ב-1964 הופיע התרגום לגרמנית של "אורח נטה ללון", שנתן לאקדמיה השבדית את האסכמתא הנחוצה להעניק לו את פרס נובל. תרגום חדש יחסית של "שירה", מעשה ידיו של המשורר טוביה ריבנר, זכה גם הוא לביקורות מצוינות.

כנגד זה, התרגומים לאנגלית של "שירה" ושל "תמול שלשום" חלו כישלון. צלחו יותר תרגומים לאנגלית של סיפורים או רומאנים קצרים. בצרפת מתכננת הוצאת "גלימאר" להוציא את כתבי עגנון בצרפתית, דווקא לאור הצלחת הספרות הישראלית בצרפת, אך התוכנית עדיין בחיתוליה. תרגומים קודמים לצרפתית לא נראים עוד קבילים. בעת ביקור בפולין שמעתי הבעת צער על כך שעגנון לא מוכר כמעט לפולנים, אף שהאיש ויצירתו מעוררים, מסיבות מובנות, סקרנות עצומה. יש פרדוקס מסוים בכך שהספרות העברית שבאה אחריו - אפלפלד, עוז, יהושע, גרוסמן, צרויה שלו ואחרים - היתה לספרות בינלאומית לא מעט בשל פריצת הדרך שחולל, שאינו מוכר עדיין בעולם כראוי לו.